

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

**A CHIAZMUS POÉTIKÁJA RILKE
*ÚJ VERSEIBEN***

Hadas Emese

PTE Irodalomtudományi Doktori Program
Összehasonlító irodalom- és művészettudomány
Témavezető: Dr Thomka Beáta
egyetemi tanár

Pécs, 2003

I. A kutatás tárgya, célja

A dolgozat tárgya Rilke *Új versek*ben körvonalazódó hermeneutikai teljesítménye, amelyet a tárgyilagosság tiszta látására orientálódó lírapoétikai szakaszként és markáns líratörténeti váltásként értelmezünk.

Vizsgálatunk célkitűzése, hogy a Rilke-líra középső szakaszának lírai fenomenológiájában feltárja a tárgyversek dolog-képzetének **retorikai-poétikai** háttérét.

Ez a megközelítés az **objektív líra** és a **dolog** fogalmának poétikai megképzésében az ún. nyitott alakzat [**offene Figur**] specifikus Rilke-konceptiójának újraértelmezését jelenti.

Heurisztikus kiindulópontként azt a feladatot fogalmaztuk meg, hogy a Figur képzetét a **gondolat implicit alakzatosságán** keresztül közelítsük meg. Rilke e szellemi-nyelvi mentalitása a **lírai fenomenológia** és a **chiasztikus megfordítás** általánosabb összefüggéseket is felvillantó, mélyebb kapcsolatára derít fényt.

A tárgyiasság kifinomult formáival új költészetbeszédet teremtő Rilkének a dolog-konceptió lírai műfajával, a paradox módon *tárgyversnek*¹ nevezett alakulattal sikerült megalkotnia azt a szövegrendező erőt, a **chiasztikus megfordítást**, amelyben a vizsgált tárgy elemi dologként rávezeti a befogadót önmaga elemi indítékaira, arra, ahogyan lenni kényszerül.

Vizsgálatunkban e lírai fenomenológia adekvát alakzatának a **poétikai megfordítást** tekintjük. Az alakzat fenomenológiai vizsgálata igazolja, hogy Rilke a dologgal való viszonyában egy egészen újfajta művészetelméleti kontaktust alakított ki, a tárgyalkotás egy új, alapvetően antimimetikus kontextusát. Ebben a kontextusban a dolog az állandó **átváltás** eseménye a megértésben, jelenvalólétünk alapvető létmódjában, melyben az a befogadó egzisztenciává válását garantálja.

Elemzésünk új szempontokat kíván nyújtani ahhoz **az átértelmezett költészetelvhez**, amely egy **megfordított líratapasztalatot** feltételez, amelyben **a dolog a nyelvvé válás módjaként** értelmeződik.

E problémakörön belül a dolog rilkei létmódjának feltérképezéséhez a **képződmény *Dingwerdung*hoz** kötött fogalma és a **dolog** poétikai összefüggéseit, a dolog képződményen keresztül való strukturálódását vizsgáljuk felül.

Ezen a ponton lényeges kérdésként fogalmazódott meg, hogy a **képződmény által strukturált chiasmus** hogyan szervezi meg a jellegzetesen rilkei **gondolati figuralitást**, amely Rilkénél a nyelv **ősi névképző** szintjein is megmutatkozik.

II. Elméleti keretek, a vizsgálat módszere

A fogalmi-elméleti keretek és elemző módszerek kidolgozásánál az értekezés szempontrendszerét a **hermeneutika** - fenomenológiai indíttatású - **radikalizált** formája alakítja, s ezen a nyomvonalon a tárgyilagosságnézés e szenvedélyét az intencionalitás retorikai közvetlenségével kötjük össze.

---

¹ A tárgy-dolog elkülönülése a német nyelvben etimológiai szinten is beszédes a **szemben-állásra** épülő *Gegenstand* jelentése és az **összegyűjtésre** visszavezethető *Ding* jelentése között.

Az elemzés tehát megpróbálkozik e költészetnyelv **hermeneutikai** olvasatának egy **radikálisabb** változatával, hangsúlyozva a textualitás jelentőségét, hasznosítva ugyanakkor a fenomenológia szempontjait, (az intencionalitás és a test filozófiájában) illetőleg a **retorika** ún. **intencionális** aspektusának- egy fenomenológia-alapú retorikának - az eredményeit. Problémafelvetésünk számára önként adódott a megközelítések bizonyos erővonalak mentén történő rendeződése/ rendszerezése: Rilke lírai fenomenológiáját a bölcséleti irányultságú munkák krisztológiai, fenomenológiai, egzisztenciál-ontológiai megközelítéseiben, illetőleg a filozófiai hermeneutika és dekonstrukció értelmezéseiben olvassuk újra *R. Guardini, M. Heidegger, K. Hamburger, D. Lamping, O. F. Bollnow, H.-G. Gadamer, A. Stahl, G. Hartman, M. Blanchot, P. de Man és Th. Elm, A. Phelan, R. Köhnen, M. Kopp, Nemes Nagy Ágnes, Pór Péter, Báthori Csaba* írásaiban.

Költészetesztétikai szempontból a Rilke-anyagot a Rilke-recepció teoretikus megközelítéseinek a következő négy alapvető szempontja és összefüggései mentén látjuk feldolgozandónak és továbbgondolandónak:

- a **költői tapasztalás** rendjének kimunkáltsága;
- a fogalmi tartomány **immanens figurativitása** és az olvasás lírai retorikája;
- a **test értelemképző szerepe**, a test esztétikájának elméleti szempontja;
- a **képzőművészet új nyelvének** kihívásai.

Mivel a lemondás terében formálódó rilkei versnyelvet a "*Verwandlung*"/"*Umkehrung*" átváltó tendenciájának kiemelésével elemezzük, egy olyan szempontrendszerrel érvényesítünk, amely figyelembe veszi az egymást keresztező diskurzustípusoknál, hogy mely előfeltevéseik nyomán juttatják érvényre vagy fedik el/olvassák félre a jellegzetesen rilkei orfikus esztétika, a lemondás terének megfordító/átváltó tendenciáját, a textualitásból kihátráló szubjektivitás 'negatív' poétikáját.

Rilke költői teljesítménye mint a klasszikus modernség líratapasztalatát meghaladó költészetbeszéd a megszokottnál is határozottabban követeli meg egy neki adekvát elemző nyelv, egy **új hermeneutikai magatartás** kialakítását. A Rilke-recepció a befogadástörténet változó kérdéskörleteiben voltaképpen maga is e megfelelő interpretatív magatartás keresése és artikulálása.

Fogalmi alakzatosság

A dolgozat vizsgálati alapján Rilke költészetének összeszötte a bölcséleti igénnyel azért olyannyira meggyőző, mert költészetbeszédében maga a **filozófiai logika figurálja** a mondandót. Ez a filozófia-költészet összefüggését önmagában megtestesítő líranyelv az értelmi vonatkozások "érzékeltettségét", plaszticitását, egyfajta **gondolati figuralitást** realizál, újraartikulálva a két kifejezési tartomány egymásban való megalapozását.

Filozófiai lírája mint gondolatot költő képződmény a gondolat alakulásának, a gondolat láthatóvá válásának sajátos megképzése, ahol a költés még azonos a gondolkodás folyamatával. Az alakzat ezen létbölcséleti immanenciája adja e költészet filozófiai feszítő erejét. Ezért merül fel különös hangsúllyal az a kérdés, hogy a filozofikum, a létismeret e lírájában milyen fokú megterheltsége van az absztrakció nyelvi megjelenésének, a fogalmi alakiságnak, s a fogalmi milyen szintű metanoia-jával képes lírává avatni a gondolatot.

Ciklikusság

Lényeges körülmény, Rilke egész költészetbeszédét érintő jegy, hogy a nyelvhasználatban megnyilvánuló létviszonyban a ciklikusság megalapozó képzetét látjuk kirajzolódni, amely a **visszaáramoltatás**, visszajuttatás, visszaforgatás fogalmában nyer alakot, és amelyet teoretikus viszonyító pontként szeretnénk használni elemzéseink során.

Rilke ugyanis éppen abban a periódusban talál rá saját hangjára, amikor kidolgozza a fogalom immanens alakzatosságának, az absztrakt figuralitásnak azt a rendjét, amely talán a

legszembeütőbb jegye Rilke nyelvszemléletének, s amelynek segítségével meghaladhatja a századvég szimbolista líraalkotási eljárásait. Ezzel összefüggésben ebben az alkotási periódusban fedezi fel a **chiazmus** alakzatát, amely a versszöveg mélyszerkezetében a Ding /dolog centrális kategóriáját *megváltozott jelenlét*-ként értelmezi.

A versanyag szerveződésében tehát a gondolati kap közvetlen – allegorizálódó - alakot, s ez egy következetes árnyalást, különbségtételek állandósítását feltételezi a szövegalakításban. A tapasztalás pontosságába való beavatás így a földi létezés körülményei mentén történő alakot öltésként jelenhet meg.

Az értekezés az 1907-1908-as *Új versekre* mint a vizsgálati anyagra fókuszálva ezen enigmatikus természet nyomvonalán azt a poétikai folyamatot vizsgálja az értelmezéstörténet érzékeny keresztezőspontjait elemezve, hogy hogyan segíti hozzá az átváltozás poétikájához e nyelvhasználatot a figuratív nyelv belső természete, s hogy a Rilke esetében oly gyakran emlegetett gondolatiság elementáris élességét milyen fokú tudatossággal, milyen jellegű nyelvi műveletekkel alapozza meg az olvasás retorikai folyamata.

Vizsgálódásunk e problémakörben elsődlegesen az **átváltozás, megfordítás** és a **Figur** összefüggéseinek szempontjait kísérli meg érvényesíteni, s megpróbál a költészet lírapoétikai alapjainak, az alakzatok elméletének és a nyelv kategoriális természetének elemzésével filozófiai, nyelvfilozófiai belátásokhoz jutni.

Mindezen tények belátásával Rilke versnyelvét érintő eddigi vizsgálódásaink alapján arra az eredményre jutottunk, hogy e versbeszédmódnak azon aspektusai érdemelnek kitüntetett figyelmet, amelyek a retorikai alakításmód alapelveire, újszerű poétikai eljárás módjaira kérdeznak rá, s arra, hogy e líranyelv fogalmi intenzitásának tisztasága milyen mechanizmusokban épül a jelentésképzést többértelműsítő tropikus energiára, s ezzel együtt a perspektivikusság kezelésének kiemelt szerepére.

A mediális retorika

Előfeltevésünk és előzetes munkahipotézisünk szerint Rilke líranyelve elsősorban az 1907-es *Új versektől* egy kifordított művészetelvet, egy új esztétikát, új költésrendet, újfajta poétikát érvényesít, a *medialitás retorikáját*, amelyben a lírai én igyekszik közvetlenül nyelvvé válni a dolognak, miközben élesíti, előkészíti, beavatja a tudatot, „megágyaz” a gondolatnak. A kutatás alapkérdése tehát, hogy a medialitás beszédmódjának artikulálása miképpen történik a sajátos fogalmi figuralitással, valamint: miért alkalmasabb erre éppen a chiazmus megfordító repetíciója, mint a jelentés uralását megtestesítő metafora.

E más léptékű poétikai tapasztalatot, a tapasztalat poétikáját egyrészt a fenomenológia értelemkörében látjuk körvonalazhatónak, ehhez kapcsolhatóan a test mint filozófiai probléma szöveggörnyezetében, szorosabban a fiziognómia alakulástörténetével párhuzamosan.

III. Az értekezés szerkezete

A vizsgálat domináns szempontjaként Rilke szemléletmódjának specifikusan nyelvi háttérét négy fejezetben tárgyaljuk: a líra logikájának, a gondolati figuralitásnak a közvetlen megjelenítése mint a Cézanne-i „névtelen látás” közvetlen figurálódása:

1. a dolog és a **képződményé való átváltozás** viszonyaiban;
  1. a **chiazmus** retorikai figurájával;
  2. a fogalmak **kategoriális** természetének alakzati megképzésével;
  3. a **test** szemléleti-filozófiai szempontjának bevezetésével, sajátos kezelésmódjával történik.

A dolgozat négy fejezetében a **névtelen átváltozás folyamatát** tehát I. a **'dolog'** és a **'képződménnyé való átváltozás'** vonatkozásaiban; II. **Cézanne** és a **tapasztaló látás** összefüggésében; III. a **kategorialitás** és az **átfordító ismétlés** viszonyában; IV. és a **korporalitás** és a chiazmus viszonyának természeteként vettük vizsgálat alá.

1. Első lépésben körvonalazzuk a **dolog** Rilkenél bölcséleti-poétikai dilemmaként megjelenő kérdéskörét a **képződmény**-szerűség hermeneutikai problémájához kapcsoltan.
2. A második fejezet (a képződményszerűvé alakulással összefüggésben) a szemléleti **átfordulás** természetét kívánja feltárni a keresztezés retorikai természetének és szintváltásának vonatkozásában.
3. A harmadik fejezetben a kísérleti látásról folytatott – képzőművészeti kontextusban (is) felmerülő – elméleti diskurzus szempontjainak számbavételével: *a.* az értekezés egyrészt kidolgozza azt a kérdést, hogy milyen optikai problémához köthető az 'új látás'; *b.* a versszövegek mikroelemzésével bemutatja, hogy ezen új látásmód kísérleti természete milyen módon ragadható meg nyelvileg; a hangzó dimenziót és a **kategoriális elmozdításokat, áthelyezéseket** közvetlenül érintő, s az ezen szinteken *belül is* intenzíven megjelenő chiazmatikus elforgatások retorikai eljárása milyen összefüggéseket mutat az optikai aspektussal.
4. Végül a rilkei kérdésfeltevéseket megalapozó **test-elv** összetevőit vesszük számba.

A chiazmus-problematika tehát a tisztázó elméleti alapozást követően megjelenik a kategorialitáshoz és a testi dimenzióhoz fűződő vonatkozásai mentén is. Az alapkérdések feldolgozásának logikája tehát a perspektíva grammatikai megjelenésmódjától, a kategoriális mint nyelvi szempont kezelésmódjától a chiazmusként értett retorikai perspektíván át a mindezek alapjaként megjelenő megalapozó elv, a test hermeneutikájáig halad.

A nyelvi síkok ezen újraértett összekapcsolásával egy kutatási hangsúlyeltolódást kísérünk meg prezentálni, amely a cézanne-i térképzetben belül **közvetlenül vonja be a kategorialitás tartományát a megfordítás retorikai problémájába.**

A specifikusan nyelvi aspektus többszintű vizsgálata reményeink szerint lehetővé teszi, hogy közelítően pontosabb képet alkothassunk a recepció alól köztudottan nehezen kihallható rilkei hang eredeti természetéről.

1. A dolog és a képződmény fogalmának összefüggése

A dolog rilkei létmódjának feltérképezéséhez kiindulásul a **képződmény Dingwerdunghoz** kötött fogalma és a dolog poétikai összefüggéseit, a **dolog képződményen keresztül való strukturálódását** interpretáljuk.

A hermeneutika két képviselőjének (H.-G. Gadamer, J. Anderegg) átváltozás-fogalmával párhuzamosan vizsgált versképződményt tekintve ha a vers: „*Verwandlung ins Gebilde*”, akkor az *Új versek* Rilkéje a tárgyverset a képződmény allegóriájának is szánja. Az *Új versek* minden darabjában újraallegorizálja a műalkotás létmódját, a folytonos képződménnyé változást.

A dolog tervezete csak az **átváltozás** belső természetének artikulálódása nyomán válik poétikailag értelmezhetővé. A dolog nemcsak a tárggyal való bánásmódban elénk álló, nemcsak a gondolat intencionális tárgya, hanem maga az átváltozás objektuma, maga az **átváltozástest**. Így a vele való *viszony* vonatkozásainak hordozójaként lesz a nyelvi artikuláció tárgya. Rilke Gestalt-ja nem az apollóni alak-adás, hanem a mérték-vétel képződménye, s a

bevésődés technikájának e mediális szempontját éppen a kategoriális nüanszírozás és a chiazmus retorikája jelzi.

E vizsgálatban az a mozzanat bizonyult a legjelentősebb összetevőnek, hogy a szubjektum és objektum között létrejövő folytonos ide-odamozgás új költői poétikai formát kap, így az *Új versek*ben sikerül elsőként **e csereszerkezetét mint kifejlést leírni**. Megközelítésünkben ezzel a magát a **kifejlést tematizáló** szerkezettel, a szerkezet e szétteregető kibomlásban tartásával² sikerül Rilkének az igazságot mint az el-nem-rejtettség műben való működését felmutatni. Az *Új versek* cím maga is olvasható allegorikusan, amely a minden eddigi versalkotási módhoz képest megszülető **új tárgyalásokat emblematiszálja**.

Ahogy a *Maltéban* Rilke az ismeretelméleti tudat átlépését, a tiszta intencionális tudat létrehozását, a szubjektum magabiztos megismerőerejének a tagadását tűzi ki célul, úgy a *Neue Gedichte* két kötete **a fogalmaknak a létrejövés szenvedélyében történő átdolgozását**, a készen kapott ítéletek helyett a jelenségeknek a lét alakzatai felől való **szukcesszív újraírását** kíséri meg megvalósítani.

Az elemzett versszövegek azt igazolják, hogy a képződménnyé való átváltozás dinamikus sukceszivitása chiasztikusan ragadja meg a dolog természetét: felmutatja a dolog összeszóttségét saját üres közepével, az önmagát megvonó Egésszel. Így hangsúlyozódhat Rilkénél mindennél erősebben a képződmény kiürítő természete, amely kimeríti a tárgyat, eloldja saját finalitásától, hogy újra feltölthetővé változtassa, és a sukceszív elemek váltómozgásában egy állandóan alakuló előrehaladásban testesítse meg.

Ez az önfelszámoló, kiürítő technika a *Tanagrában* a műalkotás képződményszerűségének tiszta, a Földbe visszahajló fűzisztermészeteként, a *Korai Apollónban* a várakozó kezdet veszélyként megjelenő képződményszerűségében, a *Lédában* a céltételezésmentes értelemben - cél és eszköz chiazmusában – a cél felfüggesztéseként interpretálható.

E nyelvivé váló kibomló explikálásban tehát **a lét és megjelenés** kategoriái **a szétválasztás és összekötés** elvére helyezik a hangsúlyt. Grammatikai-retorikai eljárásaival (főnevesítéseivel, a nyelvi kategoriák sajátos egymást implikáló használatával) Rilke éppen e **szimultaneitás**ban rejlő robbanóerőt képes felmutatni, lét és jelenség egyébként a nyelvben kategoriálisan elkülönülő képzetét.

2. A megfordító keresztezés szerepe Rilke líranyelvében: a chiazmus poétikája

I. Van Rilke költészetnyelvének egy karakteres vonása, ami a fordulat inverzív alakzatával, az eredethez visszaáramoltató mozgásformával [*Umschlag, Wendung, Umkehr*] írható le.

Munkahipotézisünkben a **chiazmus negatív dialektikája** a kiüresítés alakzataként lehetővé teszi, hogy a dolog rilkei koncepciója a **lemondás terének** megfordító/átváltó rendjében artikulálódjék.

E nyelvi alkat a chiasztikus szerkezet felfedezésével tesz szert önazonosságára, amely a versszöveg mögött létmódalapító mozdulatként - a rilkei költészet metanyelveként is értékelhető - átfordított jelenlétként értelmezett dolog modelljének kiépítésével kísérletezik, amely a létet a *létezőn keresztül* megragadó metaforikus értelemrögzítés helyett az **organikus körkörösség**, "natúrális cirkularitás", a visszafordító chiazmatikus ismétlés differencia-elvű tapasztalatírásában, a létezők egymást kijátszó érintkezésében önmagát elrejtő lét *visszahúzódó mozgásának követésében* érdekelt.

² Paul de Man szerint a 'korai versek' és az 'új versek' konstrukciója közötti különbség, hogy az utóbbiban az egység tételezése már az indításánál megjelenik, s a megfordító összefüggések csak később válnak explicitté. P. de Man: *Trópusok*. Id. kiad. 59. o.

Munkahipozézisként kezeljük azt a feltevést, hogy a rilkei alakzat új retorikája az *Új versek* kötetétől fogva a metaforikus (jelentéskisajátító) értelemrögzítés helyett az értelemképződés bizonytalanságát fenntartó, a véletlennek szerepet biztosító "ab ba" képletű, chiazmatikus megfordító ismétlésként van jelen líranyelvében, amely a kivetkőzés alakzataként egyszerre biztosítja a jelentés felépülését és lebontását. Az azonosságra és teljességre törő metaforával szemben, ahol az ismeretlennek az ismerethez való hozzáigazítása folyik, és amely teremti, irányítja a jelentést, a chiazmus a valóság újraírásában annak inherens elemeit, előfeltételeit, **alapjait cseréli fel**. A metaforikus tudat analógiákat kivetítő mozgásával szemben az elemek véletlen, ugyanakkor irányított, mert kifordítással ismételt cseréje jön létre, melynek során az elemek egy új létsorrendben értelmezik egymást, s így a véletlennek és szükségszerűnek egy új egyensúlya jön létre.

E problémakörben azt a kérdést kell kidolgoznunk, hogy milyen módon szerveződik meg a korábbi kutatásokban metaforikus jelentéstérként értett versnyelvben az inkább a különbségjegyeket, mint hasonlóságokat kiugrató keresztveződés-alakzat, amely véleményünk szerint a metaforát az akaratlan történés (a medialitás) kifejezésére teheti alkalmassá. A kérdéskör kidolgozásában lényeges pont, hogy a *medialitás* mint a nagyobb erőből való érintettség megszólalásmódja és a *chiazmus* kifordító művelete mint az önlefosztás, a cselekvő énnel a vers teréből való fokozatos kihátrálásának alakzata milyen összjátékban képes a lírai mozgás egy először rejtett összefüggését sorról sorra feltárni és eljuttatni a lemondás terében álló léttapasztalathoz. Hiszen e nyelvtest önreflexiója mint jellegzetesen női alakzatú ismeretlen, mint válaszoló érzelm jelenik meg, a maga nem közvetlen szemléleten alapuló spekulatív, funkcionális elemeivel, spekulatív főnevezéseivel, neutrális absztraktumaival, a Figur tiszta-(f)eltűnő viszonylataival.

II. A keresztbefordítás kultúrtörténetben megjelenő funkcióit a Rilke-lírában betöltött szerepei alapján értelmezzük újra. A kultúrtörténetben észlelésalakzatként, rejtvényttestként, mint olvasásfigura, és mint tudattalan szociális helycsereigényünk jelenik meg.

A retorikai jelenség tudománytörténeti kontextusában a chiazmus sokszínű és ellentmondásos alakzatként tűnik fel. A chiazmus a XX. századi bölcseleti diskurzusokban egy rejtett karriert futott be a metaforával szemben: a lét és tudat egyirányú megfeleltetésétől eltérően komplexebb viszony leképezője.

Az alakzat (χ) hermeneutikája kidolgozható a *quer*, = egyenes irányt keresztvező, átlós, ferde, haránt irányú jelentésből kiinduló, s másodlagosan a 'visszás-fonák, furcsa' értelmeket eredményező jelentésváltozásból. A *quer* az indogermán **trek-*, **terk-* gyök forogni jelentéséből ered, rokon a görög *ατρακτος* [orsó], és a latin *torquere* [forogni] jelentésekkel.

A klasszikus retorika a jelenséget az antimetabolé, és a **kommutáció** (felcserélés) keretén belül tárgyalja. A kommutációnak nevezett antimetabolé vagy permutáció = tő- illetve funkciókeresztveződés, egy gondolat vagy szó szerkezet szembeállításával a fordítottjával két szótő ismétlése által, szintaktikai funkciójuk kölcsönös cseréje mellett. Így a chiazmus egy kettős paradoxonként felfogható kommutáció, ahol a helycsere gyakran váratlan konklúziót hoz létre, a dolgok szokott rendjét módosítja.

Az újkori retorikában a négy változáskategórián belül a helycsere (transmutatio) kategóriájába sorolják. Azon szerkezeti alakzatoknak a csoportjába tartozik, amelyek permutáció (csere, áthelyezés, sorrendváltoztatás) révén jönnek létre, s funkciójuk a kiemelés. Olyan transzformációs alakzat, melyben egyidejűleg van jelen az eredeti forma, és annak transzformált állapota/változata.

A megfordító ismétlés, a kettős antitézis képzetmozgása a kereszteződés mozgásélményéhez hasonló képzetet kelt, ezért tekinthető átlósan, diagonálisan szerkesztett, inverzív paralelizmusnak, keresztpárhuzamnak.

Az értekezésben a chiazmus formájának fenomenológiájában az alakzat mozgásformáját öt funkció köré rendezzük: 1. **ellentmondásosság**, 2. **keresztezés** (csere), 3. **szimultaneitás** 4. **kölcsönös implikáció** (Ineinander) 5. **átcsapás**, fonák átszelés.

III.

A szerkezeti párhuzamosság elvére épülő chiazmus a XX. századi modern (pl. orosz) lírában az egyidejűleg két vagy több aspektust érvényesítő **szimultán** érzékeléstípus, tudatszerkezet formális keretétül szolgál. A szimultaneitás kompozíciós elve egyazon élmény többféle értékelési szempontból való bemutatása csíraformája annak a költői törekvésnek, amely szeretné egyetemes érvényűvé emelni a személyes egzisztencia által megélt egyedi jellegét.

A chiazmus szerepe összekapcsolható Rilkenél a **megváltozott jelenlét** kategóriájával, a *Dingwerdungként* értett tárgyalakulásban illetve az intencionált látásmód problémájával. A keresztezés (a binokularitás optikai tényeit is figyelembe véve) a **figyelem pólusainak** átmozgatásával, az optikai fluktuációval, átlós mozgásaival és töréseivel képessé válik egy új, feszítettebb valóságmező megragadására, az örök organikus teremtőerő autonomitását megképezve.

A chiazmus **rejtvényttestként** a preszokratikus gondolkodáshoz köti az alakzatot. A líra eredetalakzataként a chiazmus keresztábrája mint az enigma ősfarmája jelenik meg a korai görögöknél. A bölcsélet ősi preszokratikus formáiban a megfordítás olyan alakzatként képes viselkedni, amely egy **alaptotalitással vonatkozásban álló különbséget** képes kiemelni, ahol az ellentétes pólusok paralelszerkezetbe, megfordított összefüggésrendbe kerülnek egymással, egy visszafelé feszülő összefüggésben. A **tautológia** e változatában az összekapcsolás inverziójának visszafelé kibontott feszülésében a pólusok között egy dolog önmagától való eltérésében saját különösségét, illetőleg egységét garantálja.

A chiazmus eredeti ősjelentéséhez visszakapcsolva az mint hermetikus ősfarma, rejtvénykorpusz lép elének, melynek lényege az egymással összeférhetetlen jelentések egymás mellé helyezése, a lehetetlen szókombináció révén a megfoghatatlan Egység megragadása/felmutatása. Valójában a rejtvény vagy találós kérdés ugyanazon a módon épül fel, mint egy háló, egymással kijátszott kifejezések összekapcsolásával. A rejtvény görög neve, az **ainigma**, illetve gryphos eredetileg egy bizonyos módon font halászhálót jelentett.

A **gondolati figurativitás**, a gondolat eredeti formaisága természetesen utal vissza a **rendszeres gondolat eredetéhez**, a preszokratikus filozófiához. Rilke nyelvezetének ontologizáló erejét részben a preszokratikus természetbölcsélet gondolatformájára emlékeztető szerkezet újrafelfedezése, az enigma ősi gondolkodáseredetéhez (amely még rokonságot mutat vallásos beszédformákkal) való visszahajlás eredményezheti.

A chiazmus koherens deformációja ainigma-természete révén rejtéllé, rejtvénné - **testté** - válik: a chiazmus mint keresztkötés a rejtekezést nyitja meg. Az a-létheia a rejtekezés számára nyitott tisztás, a toposz, a térbeli hely, a rettentő. A chiazmus ainigmatikus természete, **nem-lineáris formája** szabaddá tesz egy részt a faktum erejének, a nyitott középpont felé utalva, amely minden létezőben ott érik.

Elképzeléseink szerint tehát Rilke a nyelvi anyagban a megfordulásban mintegy hullámfalat megképező chiazmus révén közvetlenül kísérli meg a struktúra szintjén gesztussá tenni a nyelvet, hogy a Rodin-és Cézanne-élmény hatására a felszín plasztikus paradigmájában a költészetanyagot is a gesztusként olvasható retorikai alakzat alakítsa. E folyamathoz egy olyan retorikai alakzat szükséges, amely a metaforikus kivetítés, kiválasztás, elkülönítés

koncepciójával szemben a bevéssődés esztétikájához közelít: amelyben a tudat képes felvenni az érzékelés alakját.

Rilke célja, hogy a fogalmat tapinthatóvá tegye, bizonyos értelemben **visszakonkretizálja**: a chiazmusban Rilke a lépték- és ritmusváltásokkal olyan fordulatot/átcsapást hoz létre, amelyben az új értelem a régi alapjaira hatol. Az értelemfolyamatban egy olyan átforduló értelem keletkezik, amely a régi megalapozásaként ismerődik fel. Így a keresztező alakzatban közvetlenül válik nyilvánvalóvá a nyelvnek az a természete, hogy benne valamely spekulatív egységről van szó, egy önmagában történő különbségről, mely a dolog léte és megmutatkozása között áll fenn. A tapasztalatnak formát adó és implicit kontextust teremtő chiazmus, amely a felejtést is beletagolja a folyamatba, a maga visszafelé hajló olvasatával felejtésbe rejti az eljövőt, ugyanakkor palimpszesztiként az ismétlés megfordításában a felejtés rétege visszahozza az emlékezést.

Úgy tűnik tehát, hogy a versek chiasztikus középpontjában az olvasás többirányúságát, annak konstruktív és destruktív erőit egyszerre elének állító recepciós mód előtűnésével nyílnak meg a Névtelen igényei az emberi egzisztencia számára mint *létlehetőségek*.

A chiazmus mélyén az *erőbe való átváltás*, - amely tulajdonképpen a Névtelen szintjén az egzisztencia beszédmódja - nem más, mint az Idegennel való számolni tudás készenléti állapota, amely önmagában képes a Panasznak szálláshelyet adó Dicséret terének felavatására. Így Rilke a kivetkőzés alakzatában, a megfordulás tropikus ritmusában talál rá arra a jelre, amely a "másként-lenni-tudás" esélyét kódolja a létező, a tárgylétmód jelenlétébe, a megfosztottság, megterhelés létviszonyába állítva. Tehát az emberi egzisztencia — nem a szubjektumból kiinduló — létezőképletére lefordított tárgylétmódot Rilke a mozgó forma — ontológiai megfordítást tartalmazó — figurális összefüggésképében gondolja el.

A keresztezés elidegenítő ereje az az alakzat, amelyben közös színpadra léphetünk a dologgal a verssé alakulásban, amelyben a dolog tiszta nyelvként, a merő idegenség számunkra érthető megformázásaként adja át magát a befogadónak.

A chiazmus révén Rilke költészetében a fogalmi alakzatiság belső természete **a gondolkodás pereméig feszítése**, hogy az a költői lakozás közegévé, lakhelyévé válhasson. A chiazmus ezt a kifeszítést a maga archaikus négyirányúságában közvetlenül teszi láthatóvá e költészetnyelvben, szabad utat adva a megértés költői irányának egy keresztirányú fonák átpillantásra, a megértés haránt átmetszésére a lét szövedékén. Az emberi állapot felnyitására tett kísérlet, a lét eredendő költői módon való megértése ezen villanásszerű átmetszés gyakorlása, ahol szabadon találkozik az iszony a széppel.

A kötet egyes darabjaiban felmutatjuk a látás és olvasás chiazmusát (*Gazella*), az előfeltevések szintjén történő keresztező technikát (*Halottmosás*), a jelentés birtokolhatóságát (*Az alkímista*), a tárgy és dolog chiazmusát mint elénekálló ellenállást (*Kréta Artemisz*), az idő chiazmusait (*Hetérasírok*, *Sybilla*) stb.

3. A névtelen látás cézanne-i fogalma és nyelvi megvalósulása Rilkenél: a kategoriális nüanszírozás

Irodalom és filozófia, a rilkei tárgyköltészet és a fenomenológia között a századfordulón Cézanne művészete a kapcsolódási pont. A dolgozat kitüntetett figyelmet szentel a Cézanne nevéhez köthető új „látáspoétikát” kialakító heurisztikus vonatkozásoknak, az átváltozás rilkei tervezete és a cézanne-i (eltérő médiumban megvalósuló) új, "névtelen látás" összefüggéseinek és ezen megfigyelések hasznosításának. Így a harmadik fejezet azt a

folyamatot tárgyalja, ahogyan a tiszta tapasztalat Rilke által elérni kívánt módja Cézanne festéstechnikájára, a névtelen látás tárgyteremtő erejére ráépül.

A tárgyalt szempontok: a **cézanne-i szín- és síkkezelés**, a **perspektíva metaforája**, valamint a **nüanszírozó árnyaltképzés** technikája.

Rilke számára azért jelentett megvilágosító erejű találkozást a tradicionális ontológiai struktúra átlépését megvalósító festő, mert az a modern nonfiguratív művészek konstrukciós eljárásával szemben a tapasztalás *reduktív* feltárását végzi el. Ez egyfajta festészeti *fenomenológiai redukciónak* Rilke fenomenológiai látásmódjával rokonítható.

A cézanne-i színkezelés nem a szem tárgyiasító munkáját, annak intellektuális rutinjait idézte föl, hanem a szemlélet egy megváltozott módjának adott formát.

Cézanne festési eljárása az emberi észlelésstruktúra új olvasatával a tárgy vizuális sémája helyett a láthatóvá válás vizuális sémáját keresi, annak elementáris feltételeit. Rilke ezen a ponton szöhető a vizuális modernség textusába. Cézanne ún. keletkeztető nézése, a **tárgyteremtő látás archaikus alapélménye**, egy ősi prereflexív látásforma Heidegger és Rilke számára is mérték, mert csendélet-elmélete a lét új szintjén képes megjeleníteni a dolgok tárgyiságát.

A színek **közvetlen szubsztanciává** változtatása, (és nem pusztán viszonylatokként funkcionálását), a szubsztanciális pánkromatizmus, a *modulálás* elve a telített tér fűzisének belső árnyalati kibontását jelenti Cézanne-nál. A dolog közvetlenül a színből születik, így egyedül a színnüansz konstitutív a dologgá válás során, a látvány csak a legfinomabb színárnyalatok végigtapogatásával nyeri el tárgyiasságát. A színelakítás sajátossága Cézanne-nál, hogy megőrzi a testi mivoltot, a **test kontúrjai színszegélyekre** fordítódnak át. Cézanne-nál a színek nyitott, körszerű egymásra következőse azt a képzetet kelti a kép nézőjében, mintha nála nem lenne hajlam, előítélet, a szín maradék nélkül feloldódik a képtárgyban.

Vizsgálataink szerint Rilke versszövegalakításában a direkt módon korporális aspektus erre a cézanne-i látásmódra, a „*színszövet mint test*” elvre, a színelakítás testi közvetlenségére vezethető vissza.

A chiasztikus szerkesztés *Új versekben* tetten érhető gyakori jelenlétét a nézőpont státusának hangsúlyozottságával és felfüggesztésével köttük össze. A vizuális befogadás problematizálása a költészetben mint a **szóval való konfrontáció** vállalása jelenik meg, Rilkenél pedig elsődlegesen a **kategoriálisra való sarkítást** és a **chiasztikus megfordítás retorikáját** jelenti.

Megközelítésünkben az intencionális tudat közvetlen tárgymelegragadása (és az ahhoz köthető kognitív váltások) Rilkenél minden esetben egy a dolog által kikényszerített, az ő oldaláról felszabaduló vonatkozást fejtenek fel, így az elemzési szempontok az ismeretelmélet felől a lételmélet felé mozgó tendenciának engednek. A szükség nyelveként a kognitív váltások egy galvanizált, változásra való készséget, a hozzáférési módokban megnyilvánuló kategoriális készenlétet, a szemléletet a **dologhoz igazító fogékonyságot** eredményeznek.

Mivel a perspektíva az antropocentrikus beállítódás eredménye, Rilke a nyelvi perspektivikusságának pluralizáló leépítésében, a szempontokként változó értelemstruktúrában, a 'sokszemű' értelemképzésben látja egy **intranszitiv poétika** megalkotásának lehetőségét. Ebben realizálja a cerebrális tapasztalatot mint gondolati figuralitást, a gondolat tapasztalatát, a logosz érzékelhetővé tételét, a cézanne-i intellektuális szemléletességet, az iszony és szép közös kibetűzését.

Mivel az evidens tapasztalat problémája a perspektíva szerkezetéhez, annak felbonthatóságához kötődik, hiszen a látás a frontalitásban töredékesen képződik meg, a rilkei

munkamódszerre ható Cézanne-t illető vizsgálataink arra a következtetésre vezettek, hogy az elemi érintetlenség látszatának *folyamatos* előidézését, aktiválását a **tónus permanens nüanszírozása, árnyalatképzése**, az átmenetiség fokozatossága, egy iteráló mozgás valósíthatja meg. Ezen eljárás segítségével Rilke az *Új versek*ben olyan versalakítási gyakorlatot épít ki, melyben a befogadó minduntalan más vonatkozásaiban látja a tárgyat. A testi jelenlét számára a dolog megjelenítésének, inszenálásának kinesztikus érzékenysége az átütemező illesztésben, a nüanszírozásban ragadható meg.

Cézanne képlátását, a tónussorozatok által önállóvá váló szín tiszta modulációját Rilke önmaga számára a költészet jelnyelvében a fogalom kategoriális kölcsönviszonyaira, a költői jelentés hangzássík révén történő paronomáziás átütemezéseire és a nyelv "*keresztkötéses csereállapotai*"-ra fordítja le, ahol a felfedés-lefedés (mondhatnánk antiszemantikai) kölcsönös vonatkozásai teremtenek értelemrendeket. Rilkenél e lélegző, ritmikus struktúrák azt a szerepet töltik be, amit a "*színlő érzetek*" a képi közeg autonómiájának végső alapját megteremtő festőnél. **A közvetlenül érzetté transzponálódó fogalmi figurativitás** a rilkei versnyelv testbeszéde lesz.

A kategoriális differenciálás árnyalatképző alakzatai a fogalom ritmizált megjelenítését körvonalazzák. Nyelvi megjelenésmódjában a nézőpontnak ez a határállapotú képződménye a kategoriális váltások chiazmatikusan átlós összeszövésében jelentkezik, amellyel Rilke a legpontosabbat, a szükségszerűt véli kirajzolni. Az iterációs chiazmus, az elidegenítő hasonlat, a nüansz parataxisa a közöttet méri, s így mindegyik a maga módján hoz létre egy iteratív/ közelítő hermeneutikát.

A modern költészetben a **kategorialitás fenomenalitása** éppen a fogalmi figuralitás talán egyedül Rilkére jellemző kezelésében érhető tetten: költészetbeszédében az előállítás módja, a láthatóvá válás mikéntje szerveződik meg létként, amit a megpillantás hogyanjaként állít elénk a lét chiasztikus keresztvezési nyomaiban. A kategoriális keresztvező összefűzésében Rilke képes azt is adottként láttatni, ahogyan a dolog elénk áll. Ebben a keresztvező alakulatban az elvont, a kategoriális a hangzásszekvenciák *átalakuló* műveleteiben válik közvetlenül érzékelhetővé, hiszen az eufónia imperatívusza az alakzatokra is kiterjedő: a jelentő hasonlóságára épülő paronomatikus és paregmenon-szerű **hangzásszekvenciák**, etimológiai összefüggések **részei a retorikai megfordításnak**. Ez a gondolatiság közvetlen tapasztalata Rilkenél.

A fogalom mint realizálódó kategoriális labilitás illetőleg variabilitás maga tartalmazza, hordozza tehát a megragadás szempontját nyelvi szinten. A lírai én szempontja így a kategoriális természet változékonyságában is tetten érhető: ahogyan a figyelem, **a lírai jelenlét a dolog nyelvivé próbál válni**. Az átváltozást a nyelvben szóhoz jutó lét, a kategoriális megjelenés is hordozza, mivel a nyelvi megragadás létszerű szempontja: a kategória. Hiszen benne éppen a megragadás mikéntje szól a nyelvről.

Az a poétikai teljesítmény, amellyel Rilke a kategóriát és a fonetikát egy egymást átfonó, egymáson átütő, egymástól függő lírai renddé teszi, **a nyelv első ízben történő megszólalását** imitálja, hiszen a finom elmozdulások poétikai eljárásában a nyelv mintha mindig a jelenlétben tanulna artikulálttá tenni egy fenomént egy a dolgot bemérő, közelítő behangolás szerint. Ez továbbá a nyelvi formálódás folyamatába enged olvasói bepillantást. A poétikai nézőpont így hatol le a nyelvi kategóriákig, a grammatikáig, és az eufónia imperatívusza is a retorikai alakzaton túl, azon belül a szófaji megjelenésig.

A szintagmatikus megjelenés lineáris síkjának hangsúlyozottsága, az azon való áthangolások, eltolások, átállítások „átfolyások” rendjére való koncentráció összefüggésbe hozható a halál és idő talán egyedül Rilkére jellemző ahumán kezelésmódjával. Saját halálunk megformálása a tét, a feltétlen hiány, amit be kell töltenünk, mert láthatatlan belső formaként alakít minket, megmunkálni, kidolgozni a saját semmit, s e különös feladat az idő megszakító/ negáló módja

helyett az időzés aspektusával közelíthető meg: a türelem és a hozzáértés különös módján. A szerves növekedés képzete az idő e meditatív lassúságát teszi szemlélhetővé. Az idő halált érlelő természetének ezen explikálása a maga poétikai megfelelőjét a fogalom kategoriális felbontásában és a metonimikus-chiazmatikus érintkezésmód kidolgozásában nyeri el. A **metonimikus** és **chiazmatikus újrakötéseknek** és újraértéseknek az olvasás katartikus idejének a megképzésében, a fogalmi mozzanatok érintkező határvonalaira való fókuszálásnak az intranzitivitás alakzatának a kialakításában van szerepe. A fogalmi ezen analitikusságában és szintagmatikus lineáris szétterítésében az idegenség tiszta erőviszonyai tükröződnek, a 'dolog'-ban megtestesülő tiszta erő idegen súlypontjai nyernek megalapozást/igazolást.

Rilke stílusának szemantikájában két jellemző jeggyel kell számolnunk az elemzéseknél: a főnevesítő eljárásokkal és a reduktív retorikai alakzatokkal.

Domináns alakulat e líranyelvben az **analitikus komparatív struktúra**, az explicit predikáció, a **funkció szubsztancializálása**. Rilke nyelvi alakításmódjának egyik lényeges jegye a neutrális formákat különböző kategóriák főnevesítésével előállító eljárás, az összesítést kifejező neutrális kollektívumok, ge-prefixumos absztraktumok, nominális szintaktikai szerkezetek, az „es” imperszonáliák személytelen formái, tautológiás azonosítások, a gyakori infinitívus, főnevesített participiumok és igék.

A nyelv alanyi lét és predikatív megjelenés szétválaszthatóságára épül. Rilke e két komponens ugyanakkor egyetlen alakba fogja össze, problematizálja és integrálja a kétféle szóosztályt. Ezzel transzparenssé teszi, egy alakzatiságba/alakba kényszerítve teszi szemlélhetővé e kettőslétet: egyfajta potencialitásként. A főnevesítésekben a közvetlenül a létbe helyezett jelenség mozdulata rajzolódik ki, amint a szubsztanciális üres kerete magába fogadja a funkciót, a viszony, mozgás, minőség, helyzet, állapot, irány jelölőit. Ez már egyfajta alakzatossága a fogalminak, amely a nyelvre jellemző kategoriális szétbontottságban és új összekötésben a szubsztancia-funkció egymáshoz rendelésében, egymásra vetítésében, a nyelv ősi logikájához való visszatérésként egy hermeneutikai megnehezítést hajt végre. A nyelv legkezdetibb absztrakciós folyamata válik tehát ezzel a nyelvi megoldással kérdésessé, amely átrendezi, más viszonyokat jelöl ki az elemek között: a kategorizáló/osztályozó művelet átstrukturálása az absztrakció szintjén elvégzett eljárással kívánja megragadni a közvetlent. A különböző szóosztályok egyetlen nyelvi jelenségben történő felmutatásával Rilke a **nomenverbum** ősi jelenségének **újraírását** kísérli meg egy későbbi szintről. Ez egy a kategóriák szintjén végbemenő metaforizálási kísérlet. Ezzel a megjelenített jelenség nem a tiszta jelenben áll, hanem **a jelenvalóvá válást teszi láthatóvá**. A predikatív megjelenés és az alanyi lét nem-szintagmatikus megjelenése, hanem egymásra másolása, egymásban való felmutatása verbálisan is egyetlen pillanattá teszi lenni és megmutatkozni spekulatív egységét. Rilke versbeszédalkotása **a fogalomnüanszok parataxisa** révén érzékíti meg, a fogalmi feltételeit illeszti egymáshoz, ütemezi a megérezkítés rendjébe, mert a fogalom természete szerint: peremfeltételt, körülményt, az érzékitől való distanciát jelöl.

Rilke a változatos megjelenés kedvéért felbontja a kategoriális stabilitást, s leképezi a mozgás tárgy nélküli formáját. Ezzel az eljárással rámutat, hogyan lehet a nyelvben a kategoriális stabilitás mögé kerülve tisztán, magát a változó formát, a valóságos merő meghatározatlanságát, a tiszta vonatkozást megragadni.

Ezzel egy a dolog a referencialitása előtti materialitás nyílik rá a világra, egy dologi előtti, de szinte a dologi sűrűségével bíró nyelvi áramlás terhelődik rá az értelemrendekre. Elementáris vonatkozás nyílik meg egy a dolog előtti szubsztrátumra, amellyel a cézanne-i formanyelvhez hasonlóan a pusztán újrafelismerő látás elfojtására tesz kísérletet.

A **kategoriális árnyalás** (szemantikai mozzanatok) átütemező mozgásait a *Gehen* és a *Tun* kategoriális váltás-szekvenciáiban és az *Új versek* néhány kiragadott versszövegében

vizsgáljuk mint a halálképzet paronómaziáját (*Auswanderer-Schiff*), mint a létezés őshangzását a kategóriák szétválásában (*Lied vom Meer*), mint a testvérközi tér allegorizálását (*Die Schwestern*), és mint a létszövet írás-természetét (*Dame auf einem Balkon*).

4. A testté válás névtelen alakzatai

A záró fejezetben a **szöveg korporalitása** a **chiazmus** és a **testi dimenzió** vonatkozásaiban kerül tárgyalásra. A struktúra szintjén a chiazmusban gesztussá tett nyelvi alakzat a felszín plasztikus paradigmájában, a keresztszövében a verszöveg materialitását mint korpuszt képes felmutatni.

A nyelv modern **fűzisz-modelljét** összekötjük Rilke **halálkoncepciójával** és a **fiziognómia** szerepével Rilke test-elképzelésében.

Az értekezés e fejezetéhez való átvezetés kulcspontja, hogy chiazmus megfordításszerkezete felfogható a nyelv szembeötlő szinte testiesülő gesztusának, amelyben a lineáris-logikus gondolkodást átszelő, keresztbe áthasító szerkezet érzékisége mintegy átüti az emberi helyzetről szóló megnyugtató gondolkodást.

A Rilke-líra legújabb recepciója egy olyan szövegbefogadásai irányt követ, amely e lírai teljesítményt jórészt a testi princípium kiemelésével látja leírhatónak. A költő elképzelése, hogy a test-lélek metafizikai dualizmusát lebontva egy **új mitológiát** teremtsen: az emberi létezés értelmét a tisztán kozmikus-organikus fogalmaival, kategóriáival, annak kontextusában szabadítsa fel és rajzolja újra. E testelgondolással sikerül kimozdulnia abból a kulturális kontextusból, amely csak a lélek kifejezőeszközének tekintette a testet. A test a maga mozgásával és akaratával *együtt* fogalmazódik újra, *arccá*, pontosabban a tiszta gesztus, a mozgás egzisztenciális *egyszeriségének* képződményévé válik. Nem a lélek kifejezésének alávetett, hanem önálló léte van: új jelentések világát teremti meg, allegorizálódik. A test-lélek ezen egységesítő, komplementer, és nem egymást kizáró elgondolása hozzájárul ahhoz, hogy az anonim léterők személytől független nyitott játékát a versmondandóban megképezhesse.

Rilke fenomenológiai érdekeltsége a tektonikus természet, a spontán mélységét megtestesítő tapasztalat, a tapasztalás primordiális természetére irányul. Számára a tudás e módjának a kidolgozásában — hogy a tapasztalat létfeltáró tevékenységét magát hozzáférhetővé tegye — a fiziognómia hagyománya, Rodin és Cézanne az alapvető közvetítő. A test filozófiáját elsődlegesen a testmegjelenés értelmezési kísérlete, a fiziognómia közvetíti Rilke számára. A Rilket ért hatások kulturális kontextusában a rodini üzenet a felszín életéről, a cézanne-i színnüansz-elmélet és a kassneri fiziognómia jelrendszere ugyanarra a kérdésre adott válasznak tekinthető.

A **táj**, az **arc** és a **test** alakzatának alakulását három korszak reprezentatív alkotásában vizsgáljuk meg: A *Képek Könyve*, az *Új versek* egyes darabjai és az átmenet éveinek háborús ciklusában. Elemezzük a gesztus és allegorézis, a képződmény-gesztus-fűzisz-halál kapcsolódását, a chiazmus gesztussá avatását pedig a sors-írás nüanszírozó csendéletiségében (*Der Balkon*), test és arc viszonyában (*Archaiskus Apolló-torzó*), a tájalakzatban, amely a visszahúzóvilágtesteként jelenik meg (*Der Turm*), valamint a háború tájrajzként megalkotott keresztszövében (*Öt ének*) vizsgáljuk.

A korai *Die Stimmen*-ben megjelenő új test-konceptióban, a test ún. belső intencionalitásában **chóra** és **chiazmus** kapcsolata merül fel.

IV. Az értekezés eredményei

1. A vizsgálatok során Rilke költészetképeének adekvát poétikai formáját kerestük, s egy olyan alakzatban találtunk rá, amelynek archaikus vetületei vannak, ősi tartalmak aktiválását indítja el. A keresztezés által megképzett retorikai mobilitás lehatol a grammatikai kategoriális szintjére, és új oldaláról mutatja fel a nyelvi materialitás problémáját.

A perspektíva szerepének újradefiniálásában sikerült egymással összefüggő, egymásra épülő poétikai jelenségeként feltárni a **kategoriális nüanszírozás** és a **chiasztikus megfordító technika** eljárását. Az elemzések bebizonyították, hogy a fogalmi figuralitás poétikai mechanizmusát a chiazmus retorikájának és a kategória grammatikájának integrációja biztosítja.

A rilkei versszövéstechnika kulcsaként értelmezett perspektívakezelést három szinten vizsgáljuk: **1. a filozófiai (fenomenológiai) értelemben vett kategorialitás, a grammatikai kategóriák 2. a retorikai megfordítás**, a keresztező ismétlés retorikai szintjén; **3. a korporalitás** dimenziójában.

2. Megközelítésünk újszerűsége: a hermeneutikai értelmezés radikális megfontolásai alapján a **chiazmus elvének** a vizsgálat fókuszába állításával új megvilágításba helyeztük az objektív líra és megfordítás összefüggéseit; a képződmény és chiazmus újraértelmezett viszonyát a fűzisztermészet révén; a keresztszövések összekötését az intranzitivitással és medialitással; a chiazmus és a metafora részletes elkülönítését; a chiazmus és kategorialitás összekapcsolását a perspektívakezelés szempontjából; a chiazmus és a test-elv összefüggéseit; a chiazmus enigmatermészetét.

A chiazmust mint a szimultaneitás alakzatát, a képződmény fűzisztermészetével összefüggő figurát, mint a tudást a tapasztalat felé haránt átvágó elmozdító alakzatot és mint talányképzés retorikai formáját vizsgáltuk, amely az értelemadás folyamatában megképezi a differenciát.

Mivel Rilke tárgyverseiben közvetlen módon csak egy titokzatosan megképzett vers-felszín poétikai képletével szembesülünk, ahol a tárgy neve mindvégig talányos marad: mert kialakulásában felmutatott, és mert e kialakulás a Névtelenség enigmatikus struktúrába rejtett, ezért értelmezésünkben nagy hangsúlyt helyeztünk a **chiasztikus szerkezet** és a **rejtvényképző keresztezés enigmastruktúrájának**, valamint az **archaikus négyesség** összefüggésére.

A chiazmus alakzati fenomenológiája egy sajátos kettősséget, ellentmondásosságot jelez: a kiforgatott ismétlés a szerves körforgás egységességét és az érintkezés laterális elkülönülődését is megjelenítheti. Ezzel egy hermeneutikai kapcsolatot teremt a **preszokratikus** és (**poszt**)**modern** gondolkodás kérdésfeltevései között.

3. A fogalmi alakzatosság plaszticitását új szempontokkal támasztja alá a chiasztikus megfordítás ősalakzatának a képessége arra, hogy a mondandót **szövegtest**ként is megszervezze. A versalkotási technikának ezt az érzéki felé allegorizált, állapotok szekvenciájává dramatizált megjelenésformáját éppen a chiasztikus megfordítás törésvonalai mentén történő összeillesztő eljárás teszi lehetővé.

***

Mivel Rilke költészetnyelve minden eddiginél határozottabban hív fel emberi alaphelyzetünk törékenységének tudatosítására és világbeli létezésünk radikális áthangolására, s e sérülékenység minden erről való tudásunkat *átszelő* elementáris erőként jelenik meg lírai korpuszában, mindez abba az irányba tereli nyelvhasználatát, hogy a nyelvet felkészítse és alkalmassá tegye egy állandó (áramló) átalakulási folyamatra, a talánnyal, a még

felismerhetővel, ugyanakkor az idegenséggel való szembesülés folytonos megjelenítésére. E tűnékenység nyelvi interpretálásával azonosított költészet maga is különleges, **enigma**-szerű jelenség. A talány e rendjébe tartozó szövegkultúra ismételt kihívása saját nem-értésünk újramodellálására és e tanácstalanság újraartikulálására ad alkalmat, ugyanakkor hozzáférést ígér egy olyan tartományhoz, melynek feltétlensége egy **új beszédmódot** látszik megalapozni. Nyelvi alkatában mintha a természet folytatódna közvetlenül: a versgondolat minden értelemmozzanatot folytonosan újra- és továbbszövő gyakorlata, a keringő motívumok, az állandósított szóhasználat a természet gesztusokkal kódolt titkosírására emlékeztet, miközben az olvasó az erők és értelmek - Rilke által oly sokszor nevesített - **visszaáramoltatását** a befogadásban a saját létébe való szervesülésként éli meg.

A megtestesült költészetként, a költés testeként megjelenő beszédmód valódi természetét, talányos rendezettségét a létezés hangzásának mértékéhez való ütemezettség határozza meg. A lét hangjához való eme tudatos illeszkedés nyomán az olvasó titokzatos kísértést érez e sajátos beszéd, az „erős lét” nyelvén beszélő költészet közelében, hiszen a matéria tiszta ereje, ez a sajátos "anyagelevenység" állandó lendületet ad léte újragondolásra.

A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk előadások, szerkesztések és szakfordítások

1. A metaforikus jelentések belső rétegződése. A Nyelvi mozgásformák dialektikája kutatócsoport munkái, 9. kötet Bp., ELTE, 1992.
2. A metaforikus és hipotetikus jelentés további konkretizációja. A Nyelvi mozgásformák dialektikája kutatócsoport munkái, 10. kötet Bp., ELTE, 1993.
3. Az allegorikus nyelvi formák természete. Nyelvi mozgásformák dialektikája kut. csop. munkái, 11. kötet Bp., ELTE, 1994.
4. A szépségélmény szinkronikus-diakronikus kiépítettsége Thomas Mann *Halál Velencében* c. kisregényében. Állapot és történet viszonya a nyelvben Bp. 1993.
5. Retorikai formációk Rilke *Új Versek* c. kötetében. Palimpszeszt. (Fiatalkutatók Lapja) 1998. július. <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/>
6. Rettenetes és Szelíd a háború ciklusában - Rainer Maria Rilke: Öt ének. Enigma, Művészetelméleti Folyóirat, VII. évf. 2001. 29. szám, 79-90. o.
7. Az énszerveződés reflexióviszonyai a figuralitás keresztműveleteiben. A képek könyve egy ciklusa: *Die Stimmen*. In. Bókay Antal-M Sándorfi Edina: Keresztvezet(őd)ések. Dekonstruktív, retorika és megértés a mai irodalomelméletben. Bp., Janus/Gondolat, 2003. 156-187. o.

Szakfordítás:

Erika Greber: Ikonok, ikontalanított jelek. A képzelet szemiotikájához. Enigma, Művészetelméleti Folyóirat, VII. évf. 2002, 31. sz. 75-87. o.

Szerkesztés:

Hadas Emese szerk.: A legújabb nemzetközi Rilke-recepció. Enigma, Művészetelméleti Folyóirat, VII: évf. 2002. 31. sz. (Fordításkötet.)

Előadás:

A chiazmatikus megfordítás-szerkezetek befogadási és értelmezési nehézségei a Rilke-lírában. XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. 2002. március 27-29. Szeged.

